

O‘QISH SAVODXONLIGINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ASOSLARI

Shaxnoza Xakimova

IPU NTM Samarqand kompusi

Pedagogika 2 kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’limda o‘qish savodxonligini shakllantirishning pedagogik va psixologik asoslari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda o‘qish savodxonligi murakkab kognitiv faoliyat sifatida yoritilib, uning tarkibiy qismlari – matnni tushunish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va baholash jarayonlari asoslab berilgan. Shuningdek, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlarning o‘rni ochib berilgan. Psixologik jihatdan esa bilish jarayonlari, motivatsiya, emotsional holat va individual xususiyatlarning ta’lim samaradorligiga ta’siri ko‘rsatib o‘tilgan. Amaliyotda uchraydigan muammolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi, boshlang‘ich ta’lim, pedagogik asoslar, psixologik asoslar, motivatsiya, kognitiv jarayonlar, kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatga asoslangan yondashuv.

Аннотация: В данной статье рассматриваются педагогические и психологические основы формирования читательской грамотности в начальном образовании. Читательская грамотность анализируется как сложная когнитивная деятельность, включающая понимание текста, анализ, интерпретацию и оценку. Особое внимание уделено личностно-ориентированному, деятельностному и компетентностному подходам. С психологической точки зрения раскрыта роль когнитивных процессов, мотивации, эмоционального состояния и индивидуальных

особенностей учащихся. Также выявлены основные проблемы практики и предложены научно обоснованные пути их решения.

Ключевые слова: читательская грамотность, начальное образование, педагогические основы, психологические основы, мотивация, когнитивные процессы, компетентностный подход.

Abstract: This article analyzes the pedagogical and psychological foundations of developing reading literacy in primary education. Reading literacy is considered as a complex cognitive activity that includes comprehension, analysis, interpretation, and evaluation of texts. The study highlights the role of learner-centered, activity-based, and competency-based approaches in the educational process. From a psychological perspective, the influence of cognitive processes, motivation, emotional state, and individual characteristics on learning effectiveness is discussed. Existing challenges in practice are identified, and scientifically grounded recommendations for their improvement are proposed.

Keywords: reading literacy, primary education, pedagogical foundations, psychological foundations, motivation, cognitive processes, competency-based approach.

Boshlang'ich ta'lim tizimida o'qish savodxonligini shakllantirish o'quvchilarning keyingi bilim olish jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarga ko'ra, o'qish savodxonligi faqat texnik o'qish ko'nikmasi emas, balki murakkab kognitiv faoliyat bo'lib, u o'quvchining matni anglash, tahlil qilish, xulosa chiqarish va baholash qobiliyatlarini o'z ichiga oladi.

Mazkur jarayon samaradorligi ko'p jihatdan pedagogik metodlarning to'g'ri tanlanishi va psixologik xususiyatlarning inobatga olinishi bilan bog'liq. Shu sababli, o'qish savodxonligini shakllantirishning pedagogik va psixologik asoslarini chuqur o'rganish ilmiy jihatdan muhim hisoblanadi.

Pedagogik asoslarning nazariy tahlili

Pedagogik asoslarning nazariy tahlili ta'lim jarayonini ilmiy jihatdan asoslash, uning samaradorligini oshirish hamda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish mexanizmlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy pedagogika fanida ta'lim jarayoni shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlar asosida tashkil etilishi zarurligi ta'kidlanadi.

Avvalo, pedagogik asoslar tushunchasi o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishda qo'llaniladigan nazariy qarashlar, qonuniyatlar, tamoyillar va metodlar majmuasini anglatadi. Ushbu asoslar ta'lim mazmunini belgilash, dars jarayonini samarali tashkil etish va o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida quyidagi pedagogik yondashuvlar alohida o'rin tutadi:

- **Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv** – bunda o'quvchi ta'lim jarayonining markaziy subyekti sifatida qaraladi. O'quvchilarning individual xususiyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlari inobatga olinadi.

- **Faoliyatga asoslangan yondashuv** – o'quvchilarni bilimlarni tayyor holda olish emas, balki ularni mustaqil izlanish, tahlil qilish va xulosa chiqarishga yo'naltiradi.

- **Kompetensiyaviy yondashuv** – olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash, real hayotiy vaziyatlarda foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

Pedagogik asoslarni tahlil qilishda didaktik tamoyillar ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan:

- ilmiylik tamoyili,
- tizimlilik va izchillik,
- ko'rgazmalilik,
- ongli va faol ishtirok,
- individual yondashuv.

Mazkur tamoyillar o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlaydi hamda o'quvchilarda mustahkam bilim hosil bo'lishiga yordam beradi.

O'qish savodxonligini shakllantirish nuqtai nazaridan pedagogik asoslar alohida ahamiyatga ega. Chunki o'qish savodxonligi faqat matnni o'qish emas, balki uni tushunish, tahlil qilish, baholash va undan foydalanish ko'nikmalarini ham o'z ichiga oladi. Shu sababli o'qituvchi dars jarayonida turli interaktiv metodlardan, muammoli vaziyatlardan hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishi lozim.

Nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, samarali ta'limni tashkil etishda an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda innovatsion metodlarni uyg'unlashtirish muhimdir. Bu esa o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Faoliyatga asoslangan yondashuvning didaktik imkoniyatlari

Faoliyatga asoslangan yondashuv zamonaviy pedagogikaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u o'quvchilarning bilimlarni faol o'zlashtirishi, mustaqil fikrlashi va amaliy faoliyat orqali o'rganishini ta'minlashga qaratilgan. Ushbu yondashuvga ko'ra, bilim tayyor holda berilmaydi, balki o'quvchining bevosita faoliyati jarayonida shakllanadi.

Didaktik nuqtai nazardan, faoliyatga asoslangan yondashuv bir qator keng imkoniyatlarga ega. Avvalo, bu yondashuv o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi. O'quvchilar dars jarayonida tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida qatnashadi, muammolarni hal qiladi, savollarga javob izlaydi va xulosalar chiqaradi.

Mazkur yondashuvning muhim didaktik imkoniyatlaridan biri – **mustaqil ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirish**dir. O'quvchilar topshiriqlarni bajarish jarayonida izlanadi, ma'lumot to'playdi, ularni tahlil qiladi va umumlashtiradi. Bu esa ularning tanqidiy fikrlashini shakllantiradi.

Shuningdek, faoliyatga asoslangan yondashuv:

- **ta'limning samaradorligini oshiradi**, chunki o'quvchi o'zi bajargan ish orqali bilimni mustahkam o'zlashtiradi;

- **nazariya va amaliyotni uyg'unlashtiradi**, ya'ni o'quvchilar o'rgangan bilimlarini real vaziyatlarda qo'llash imkoniga ega bo'ladi;

- **motivatsiyani kuchaytiradi**, chunki faol ishtirok etgan o'quvchi darsga ko'proq qiziqadi;

- **individual yondashuvni ta'minlaydi**, har bir o'quvchi o'z imkoniyati darajasida faoliyat olib boradi.

Psixologik asoslarning chuqur tahlili

Ta'lim jarayonining samaradorligi nafaqat pedagogik, balki psixologik omillarga ham bevosita bog'liqdir. Shu bois o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayonini to'g'ri tashkil etishda psixologik asoslarni chuqur o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologik yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchining bilish faoliyati, motivatsiyasi, emotsional holati va individual xususiyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi.

Avvalo, o'quvchilarning **bilish jarayonlari** (kognitiv jarayonlar) muhim o'rin tutadi. Bularga sezgi, idrok, xotira, tafakkur va tasavvur kiradi. O'qish savodxonligini shakllantirish aynan shu jarayonlarning rivojlanganlik darajasiga bog'liq:

- **idrok** – matnni to'g'ri qabul qilish;
- **xotira** – o'qilgan ma'lumotni eslab qolish;
- **tafakkur** – matn mazmunini tahlil qilish, umumlashtirish va xulosa chiqarish;
- **tasavvur** – matndagi voqealarni ongda gavdalantirish.

Zamonaviy psixologiya fanida L.S. Vygotskiyning **yaqin rivojlanish zonasi** nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Unga ko'ra, o'quvchi mustaqil bajara olmaydigan, lekin o'qituvchi yoki tengdoshlar yordamida bajarishi mumkin bo'lgan vazifalar uning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Demak, ta'lim jarayonida topshiriqlar o'quvchining mavjud bilim darajasidan biroz yuqoriroq darajada bo'lishi lozim.

Shuningdek, J. Piagetning **kognitiv rivojlanish nazariyasi** ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda tafakkur bosqichma-bosqich rivojlanishini asoslaydi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ko‘proq konkret-amaliy fikrlashga moyil bo‘lganligi sababli, ularga ko‘rgazmali vositalar va amaliy topshiriqlar orqali ta‘lim berish samarali hisoblanadi.

Ta‘lim samaradorligiga ta‘sir etuvchi muhim omillardan biri – **motivatsiya**dir. Motivatsiya o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan ichki ehtiyoji va qiziqishini belgilaydi. Ichki motivatsiya (qiziqish, bilim olishga intilish) tashqi motivatsiyaga (baho, rag‘bat) nisbatan barqarorroq va samaraliroq hisoblanadi. Shu sababli o‘qituvchi dars jarayonida o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otuvchi metodlardan foydalanishi zarur.

Bundan tashqari, o‘quvchilarning **emotsional holati** ham ta‘lim jarayoniga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Ijobiy psixologik muhit o‘quvchilarning erkin fikr bildirishiga, faol ishtirok etishiga yordam beradi. Aksincha, stress, qo‘rquv yoki ishonchsizlik ularning o‘zlashtirish darajasini pasaytiradi.

Individual psixologik xususiyatlar – temperament, xarakter, qobiliyat va o‘zlashtirish tezligi ham hisobga olinishi lozim. Har bir o‘quvchining o‘ziga xos psixologik portreti mavjud bo‘lib, bu ta‘lim jarayonini individuallashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

O‘qish savodxonligini rivojlantirish nuqtai nazaridan psixologik asoslar quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi:

- matnni tushunish va tahlil qilish jarayonining bosqichma-bosqich shakllanishi;
- savol-javob orqali tafakkurni faollashtirish;
- mustaqil fikrlash va refleksiya ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- o‘quvchilarning qiziqishiga mos matnlar tanlash.

Pedagogik yondashuv

Kompetensiyaviy

Psixologik asos

Tafakkur

Natija

Mustaqil fikrlash

Pedagogik yondashuv	Psixologik asos	Natija
Faoliyatga asoslangan	Idrok, diqqat	Faollik
Differensial	Individual xususiyat	Rivojlanish
Shaxsga yo'naltirilgan	Motivatsiya	Qiziqish

Motivatsiyaning o'rni: Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan o'quvchilarning motivatsiyasiga bog'liq. Motivatsiya – bu o'quvchining o'qishga bo'lgan ichki va tashqi rag'batlari, ehtiyojlari hamda qiziqishlarini ifodalovchi psixologik omildir. U o'quvchining bilishga intilishi, faol ishtiroki va natijaga erishish darajasini belgilaydi.

Motivatsiya ikki asosiy turga ajratiladi: **ichki (intrinsik)** va **tashqi (ekstrinsik)** motivatsiya. Ichki motivatsiya o'quvchining bilim olishga bo'lgan tabiiy qiziqishi, yangilikka intilishi va o'zini rivojlantirish istagi bilan bog'liq. Tashqi motivatsiya esa baho, mukofot, rag'bat yoki jazodan qochish kabi omillar orqali yuzaga keladi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ichki motivatsiya uzoq muddatli va barqaror natijalarni ta'minlaydi.

Didaktik shart-sharoitlar: Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan uning qanday didaktik shart-sharoitlarda tashkil etilishiga bog'liq. Didaktik shart-sharoitlar – bu o'quv jarayonini samarali amalga oshirish uchun zarur bo'lgan pedagogik, metodik va tashkiliy omillar majmuasidir. Ular ta'lim maqsadiga erishish, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish hamda rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Didaktik shart-sharoitlar ta'lim jarayonining barcha tarkibiy qismlarini qamrab oladi: maqsad, mazmun, metod, vosita va natija. Ushbu omillar o'zaro uzviy bog'langan bo'lib, ularning uyg'unligi ta'lim samaradorligini belgilaydi.

O'qish savodxonligini rivojlantirishda didaktik shart-sharoitlar alohida ahamiyatga ega. Jumladan:

- matnlarni to'g'ri tanlash (yoshga mos, qiziqarli, mazmunli);

- savol va topshiriqlarning bosqichma-bosqichligi;
- muhokama va tahlilga yo‘naltirilgan metodlardan foydalanish;
- refleksiya va qayta aloqa mexanizmlarini yo‘lga qo‘yish.

Xulosa:

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qish savodxonligini shakllantirish va rivojlantirish jarayonida bir qator pedagogik va psixologik muammolar mavjud bo‘lib, ular ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ushbu muammolarni aniqlash va tahlil qilish ularni bartaraf etish yo‘llarini ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

Avvalo, amaliyotda an’anaviy o‘qitish usullarining ustunligi kuzatiladi. Ko‘plab darslarda o‘quvchilar tayyor bilimni qabul qiluvchi sifatida ishtirok etadi, bu esa ularning mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko‘nikmalarini yetarli darajada rivojlantirmaydi.

Yana bir muhim muammo – o‘qish savodxonligining mazmunan tor talqin qilinishidir. Ayrim hollarda o‘qish savodxonligi faqat matnni tez va to‘g‘ri o‘qish bilan cheklanadi. Aslida esa u matnni tushunish, tahlil qilish, baholash va undan foydalanish kabi murakkab ko‘nikmalar majmuasini o‘z ichiga oladi.

Shuningdek, ta’lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuvning yetarli darajada joriy etilmaganligi ham muammolardan biridir. O‘quvchilarda nazariy bilimlar shakllantirilayotgan bo‘lsa-da, ularni amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalari sust rivojlanmoqda.

Quyidagi muammolar ham dolzarb hisoblanadi:

- differensial va individual yondashuvning yetarli emasligi, natijada barcha o‘quvchilarga bir xil talab qo‘yilishi;
- o‘quvchilarning motivatsiyasining pastligi, darslarga qiziqishning sustligi;
- zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish darajasining pastligi;
- baholash tizimining asosan reproduktiv bilimlarga yo‘naltirilganligi;
- o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligida kamchiliklar mavjudligi.

Psixologik nuqtai nazardan ham ayrim muammolar kuzatiladi. Jumladan, o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlari har doim ham inobatga olinmaydi, dars jarayonida ijobiy psixologik muhit yetarli darajada yaratilmaydi. Bu esa o‘quvchilarning o‘z fikrini erkin ifodalashiga to‘sqinlik qiladi.

O‘qish savodxonligini rivojlantirishda matnlar bilan ishlash metodikasining yetarli darajada takomillashmaganligi ham muhim muammo hisoblanadi. Savollar ko‘pincha yuzaki xarakterga ega bo‘lib, o‘quvchilarning chuqur tahliliy fikrlashini rivojlantirmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. Boshlang‘ich ta’lim davlat ta’lim standarti. – Toshkent, 2021.
3. Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge, 1986.
4. Piaget J. The Psychology of Intelligence. – London, 1950.
5. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York, 1956.
6. Qodirova S. O‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasi. – Toshkent, 2020.
7. Mullis I.V.S., Martin M.O. PIRLS 2021 Assessment Framework. – Boston, 2021.